

Wstęp

W 1658 roku w norymberskiej oficynie wydawniczej Michaela Endtera ukazała się niewielka ilustrowana książeczka Jana Amosa Komeńskiego (Jan Amos Komenský lub Comenius, 1592–1670) pod tytułem *Orbis sensualium pictus. Hoc est Omnium fundamentalium in Mundo Rerum & in Vita Actionum Pictura et Nomenclatura*¹ (dalej: *Orbis pictus*). Było to pierwsze z bardzo wielu wydań tej książki, którą uważa się za pierwowzór obecnych podręczników. Znalazła w nim zastosowanie między innymi zasada poglądowości w nauczaniu². Podręcznik ten szybko zyskał uznanie. Już w roku opublikowania jego pierwszego wydania w Norymberdze znalazł się w „Magdeburgskim porządku szkolnym”³ jako podręcznik zalecany do nauczania. Jego sukces był ogromny: ponad 200 wydań w ciągu niemal 200 lat, tłumaczenia na 20 języków⁴. Niewiele innych książek szkolnych w dziejach wychowania doczekało się takiej liczby wydań i tłumaczeń⁵. *Orbis pictus* stanowił więc

¹ J.A. Comenii (!), *Orbis sensualium pictus. Hoc est, Omnium fundamentalium in Mundo Rerum & in Vita Actionum Pictura & Nomenclatura. / Die sichtbare Welt / Das ist Aller vornemsten Welt-Dinge und Lebens-Verrichtungen Vorbildung und Benahmung*, Noribergae 1658. Na karcie tytułowej pierwszego wydania najważniejszego podręcznika Komeńskiego pojawił się więc błąd w pisowni nazwiska autora: zamiast wersji poprawnej *Comenius*, zastosowano formę błędną: *Commenius*. Dalej: OP.

² W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1998, s. 175–178.

³ *Comenius und unsere Zeit. Geschichtliches, Bedenkenswertes und Bibliographisches*, hrsg. von R. Golz, W. Korthaase, E. Schäfer, Baltsmannweiler 1996, s. 40.

⁴ Najwięcej wydań, bo 197, zawierało tekst łaciński. Było 167 wydań z tłumaczeniem niemieckim, 50 z francuskim, 39 z węgierskim, 37 z polskim, 28 z czeskim, 15 z rosyjskim, 14 z angielskim i innymi, zob.: K. Pilz, *Johann Amos Comenius. Die Ausgaben des Orbis Sensualium Pictus*, Nürnberg 1967, s. 54–61. Dalej: Pilz.

⁵ T. Bieńkowski, *Komeńskiego metody i środki przekazywania wiedzy w szkole*, w: *Komeński a współczesność. Materiały z Polsko-Czechosłowackiej Konferencji Komeniologicznej zorganizowanej*

przez dwa stulecia dobrą odpowiedź na rzeczywiste zapotrzebowanie społeczne. Cenili go zarówno wielcy tamtych czasów, jak i – co może jest w kontekście oddziaływania społecznego ważniejsze – setki tysięcy pedagogów, nauczycieli, rodziców i dzieci, zwykłych ludzi⁶. Już choćby z tego powodu podręcznik ten należy do najważniejszych źródeł w historii wychowania⁷ i zasługuje na obszerniejsze opracowanie⁸.

Pytanie badawcze niniejszej rozprawy brzmi: w jakim stopniu *Orbis pictus* Komeńskiego było rzeczywiście innowacyjne w połowie XVII wieku, a w jakim wpisywało się we wcześniejszą tradycję podręcznikarską⁹ i pedagogiczną? Konsekwencją tego pytania jest kolejne: w jakim stopniu na treść i formę *Orbis pictus* wpłynął sam Komeński, a w jakim jego środowisko, jego lektury i doświadczenia dydaktyczne całego twórczego życia?

Jednym ze sposobów pogłębionego zrozumienia odpowiedzi na te pytania jest szczegółowa analiza traktatów teoretycznych i podręczników poprzedników Komeńskiego, których, zgodnie ze zwyczajem epoki, wymieniał we wstępach swych książek – w takim jednak stopniu, w jakim mogły one wywrzeć wpływ na treść i formę *Orbis pictus*. Wśród poprzedników Komeńskiego można odnaleźć zarówno wybitnych pedagogów i myślicieli, jak i osoby o mniejszym talencie w tym zakresie. Zgodnie z paradygmatem nauk humanistycznych tamtych czasów najważniejszym autorytetem dla Komeńskiego, podobnie jak i dla wielu innych jemu współczesnych, była Biblia, następnie Ojcowie Kościoła (Grzegorz Wielki, Grzegorz z Nazjanzu, Tertulian) i filozofowie starożytni (Arystoteles, Platon, stoicy), inni pisarze starożytni (np. Cyceon, Kwintyliusz, Horacy, Wergiliusz) i średniowieczni (Hugo od

z okazji XXX-lecia Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej, red. T. Bieńkowski, Wrocław 1977, s. 38 (Monografie z dziejów oświaty, t. XXI).

⁶ M. Bečková, T. Bieńkowski, D. Čapková, *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII w. do czasów obecnych*, Warszawa 1991; T. Bieńkowski, *Znajomość i recepcja podręczników Komeńskiego w szkołach w Polsce w wieku XVII i XVIII*, w: *Jan Amos Komenský a Polsko. Referáty přednesené na čs.-polském semináři uspořádaném k 30. výročí vzniku Polské lidové republiky ve dnech 29.–30. listopadu 1974 v Praze*, Praha 1975, s. 85–100.

⁷ A. Fijałkowski, *Comenius auf den Schultern von Riesen? Zur Erstehungsgeschichte des Orbis pictus des Johann Amos Comenius im Kontext der Geschichte der Leselehren*, „Jahrbuch für Historische Bildungsforschung” Bd. 12, 2006, s. 147–171; H.-E. Tenorth, *Viel erörtert und doch ignoriert – Comenius in der historischen Bildungsforschung in Deutschland*, w: *Studien zu Comenius und zur Comeniusrezeption in Deutschland. Festschrift für Werner Korthaase zum 70. Geburtstag*, ed. P. Zemek, J. Beneš, B. Motel, Uherský Brod 2008, t. XXXVIII, z. 79, s. 513–525 (zwl. s. 524). Dalej: SCeTH, t. XXXVIII/2008, z. 79.

⁸ T. Bieńkowski, *Komeńskiego metody i środki przekazywania wiedzy w szkole*, s. 38.

⁹ Postulat ten sformułował niemal pół wieku temu Bogdan Suchodolski, ale dotychczas nie został on podjęty, zob. J.A. Komeński, *Pisma wybrane*, przekł. K. Remerowa, wstęp i oprac. B. Suchodolski, Wrocław 1964, s. VI (Biblioteka Klasyków Pedagogiki. Pisarze obcy). Dalej: PW.

św. Wiktora, Bernard z Clairvaux), klasycy humanizmu piszący o wychowaniu i autorzy humanistycznych podręczników szkolnych (Erazm z Rotterdamu, Jan Ludwik Vives, Jan Sturm, Nikodem Frischlin, Kaspar Dornavius), piszący o wychowaniu klasycy reformacji (Marcin Luter, Jan Kalwin, Filip Melanchton), wielcy filozofowie i myśliciele XVII wieku (Francis Bacon, Jan Walenty Andreae, Tomasz Campanella), nauczyciele samego Komeńskiego (Jan Henryk Alsted, Jan Piscator) i autorzy tak zwanego ruchu dydaktycznego. Ci ostatni to pisarze protestancy z drugiej i trzeciej dekady XVII wieku, przeważnie z krajów niemieckojęzycznych. Do „ruchu dydaktycznego” zalicza się przede wszystkim Wolfganga Ratkego¹⁰ i Eilharda Lubinusa, ale także często niesłusznie pomijanych „autorów mniejszych”: Eliasza Bodinusa, Christophą Helvicusą, Stefana Ritterusa, Filipa Glaumiusa, Ezechiela Vogeliusa, Jakuba Wolffstrinusa, Janusa Cecyla Freya, Jana Rheniusa, Sigismunda Eveniusa i innych. Autorzy wymieniani są przez Komeńskiego nie tylko we wstępach, lecz także w tekstach traktatów oraz w jego bogatej korespondencji. Wydaje się, że na szczególną uwagę zasługują w kontekście podjętego tematu zwłaszcza dydaktycy, w tym pomijani w literaturze przedmiotu „autorzy mniejsi” „ruchu dydaktycznego”¹¹, ponieważ wywarli oni bezpośredni wpływ na formowanie się poglądów dydaktycznych Komeńskiego; jego nauczyciele, ponieważ oddziaływali bezpośrednio na jego pogląd na nauczanie i rolę podręczników; a także humaniści, zwłaszcza autorzy podręczników, gdyż stanowiły one „punkt wyjścia” dla jego podręczników. W dotychczasowej literaturze przedmiotu nie omówiono wszystkich tych autorów – w szczególności w odniesieniu do najważniejszego podręcznika Komeńskiego, jakim jest *Orbis pictus*. Celem tej rozprawy jest zapełnienie istniejącej luki.

Struktura niniejszej pracy jest konsekwencją przyjętych podstawowych pytań badawczych oraz kryteriów rzeczowych i chronologicznych. Książka składa się z dziewięciu rozdziałów.

W rozdziale pierwszym ukazano krytyczną analizę doświadczeń Komeńskiego w okresie dzieciństwa i studiów – w takim stopniu, w jakim miały one wpływ na *Orbis pictus*. Autorowi zależało przede wszystkim na naświetleniu w zwięzłej formie ram czasu i przestrzeni, w których kształtował się światopogląd młodego Komeńskiego, w tym w szczególności jego stosunek do praktyki szkoły oraz metody i celów nauczania. Chodziło o krytyczną ocenę szkoły, którą między innymi poprzez podręczniki chciał reformować w wieku dojrzałym mu, a także o przedstawienie jego nauczycieli, metod i treści nauczania.

¹⁰ G. Michel, *Die Welt als Schule: Ratke, Comenius und die didaktische Bewegung*, Hannover 1979.

¹¹ B. Suchodolski, *Wstęp*, w: J.A. Komeński, *Wielka dydaktyka*, przekł. K. Remerowa, wstęp i komentarz B. Suchodolski, Wrocław 1956, s. 334–335 (Biblioteka Klasyków Pedagogiki. Pisarze obcy). Dalej: WD.

W rozdziale drugim zawarto szczegółową analizę lektur dydaktycznych Komeńskiego – autorów tak zwanego ruchu dydaktycznego: zarówno autorów znanych i cenionych, jak i o mniejszej sile intelektualnego oddziaływania. Pytanie badawcze brzmiało: co nowego wymyślił Komeński? W jakim stopniu powtarzał, a w jakim twórczo rozwijał myśl poprzedników-dydaktyków?

W rozdziale trzecim zaprezentowano omówienie tekstów autorów humanistycznych, które wywarły wpływ także na *Orbis pictus* – przede wszystkim Vivesa, Sturma i Frischlina. Komeński wymieniał ich we wstępie do swego podręcznika *Janua linguarum*, co świadczy o tym, że odwoływał się do podręczników humanistów. W związku z tym w niniejszej rozprawie koncentrowano się nie tyle na znanych tekstach teoretycznych humanistów, ile, przede wszystkim, na ich podręcznikach. Z nich uczył się młody Komeński. Do nich nawiązywał. To właśnie obecnie zapomniane podręczniki, a nie doceniane teksty teoretyczne, były najbardziej znane w czasach Komeńskiego. Należało więc zmienić punkt widzenia na dzieła na przykład Vivesa, by próbować odtworzyć spojrzenie ludzi XVII wieku na jego twórczość. Pytanie badawcze postawione w tym rozdziale brzmi: czym różnią się podręczniki Komeńskiego od podręczników humanistów? Na czym polega rzeczywiste nowatorstwo Komeńskiego?

Rozdział czwarty poświęcono prześledzeniu możliwego wpływu pedagogiki jezuickiej na Komeńskiego – wpływu ponad granicami wyznaniowymi. Należy mieć świadomość, że nie tylko w niemieckim kręgu protestanckim na początku XVII wieku, jako tak zwany ruch dydaktyczny m.in. Ratkego, lecz także w kręgu katolickim poza granicami Niemiec zastanawiano się nad usprawnieniem nauczania i oddziaływania na ludzi. Najbardziej prężnym pod tym względem środowiskiem byli jezuici. Część stworzonych przez nich dzieł Komeński znał, powoływał się na nie i doceniał ich dydaktyczne zalety. Najczęściej jednak ograniczano się do stwierdzenia, że tytuł podręcznika Komeńskiego *Janua linguarum* zapożyczony został ze znanego Komeńskiemu podręcznika *Ianua linguarum* jezuita Williama Bathe'a. Bliższa analiza pokazuje, że ani to zapożyczenie nie jest sprawą prostą, ani że wpływ jezuickiej pedagogiki na Komeńskiego nie ogranicza się tylko do tego przykładu.

W rozdziale piątym zaprezentowano oddziaływanie na Komeńskiego wielkich myślicieli XVI i XVII wieku – w szczególności Bacona, Kartezjusza, Campanelli i Andreae'a. Ten temat został stosunkowo najlepiej zbadany w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Dla porządku należy jednak ten wątek wyodrębnić. Twórczość wymienionych myślicieli jest bez wątpienia istotna w zrozumieniu czasów, w których żył Komeński. Jednak ich wpływ na Komeńskiego, w tym na jego podręczniki, wcale nie jest taki prosty do określenia.

W rozdziale szóstym przedstawiono wpływ środowiska Samuela Hartliba na powstanie ilustrowanego podręcznika Komeńskiego. Również ten wątek

obecny jest w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Jednak i w tym przypadku ujawniły się sprzeczności, które należało wyjaśnić, i luki, które należało uzupełnić.

Rozdział siódmy zawiera szczegółową analizę podręcznika *Orbis pictus*. Ponieważ ostatnie pełne wydanie tego podręcznika z polskim tłumaczeniem ukazało się w 1818 roku, wbrew więc oczekiwaniom nie jest dobrze znany polskiemu czytelnikowi. W rozdziale tym nie chodziło jednak o streszczenie *Orbis pictus*, „[...] bo byłby to owoc niegodny tak szlachetnej pracy” (Vives)¹², lecz o krytyczną analizę treści. Podręcznik ten opublikowany został pod koniec twórczej działalności dydaktycznej Komeńskiego i należy go traktować jako jej „ukoronowanie”, „sumę” własnych doświadczeń szkolnych, studiów, lektur, twórczości dydaktycznej i podręcznikarskiej. Tylko w ten sposób możliwe jest udzielenie odpowiedzi na pytanie o związek tego podręcznika z wcześniejszą tradycją szkolną, a także o to, na czym polegało jego nowatorstwo w epoce. W *Orbis pictus* tekst i obraz tworzą jedną całość. Koncepcja ścisłego zespolenia obrazu i słowa dla celów dydaktycznych, pogłądowego i równoległego nauczania języka i rzeczy, stanowiła sedno nowatorskiego charakteru tego podręcznika w połowie XVII wieku¹³. W *Orbis pictus* została zawarta także określona wizja świata i społeczeństwa: Jak powinien wyglądać świat według Komeńskiego? Jakie powinny być relacje między ludźmi? Jak i czego w związku z tym nauczać, jak wychowywać?

Rozdział ósmy poświęcono szczegółowej, historyczno-filologicznej analizie „żywego alfabetu” – najbardziej znanej, nowatorskiej i tajemniczej zarazem części *Orbis pictus*. Możliwości szczegółowej analizy stwarza, przede wszystkim, tekst łaciński „żywego alfabetu”, którego elementy spotykamy od czasów Warrona i Swetoniusza u dziesiątków autorów w średniowieczu i odrodzeniu – także w tradycji szkolnej. To szczegółowe zainteresowanie nie wynika jednak z przeceniania roli „żywego alfabetu” i możliwych odwołań autora, lecz z chęci ukazania Komeńskiego jako spadkobiercy bogatej, choć pewnie nie do końca uświadomionej, tradycji literackiej – autora piszącego „na barkach olbrzymów”, autora „historii długiego trwania”¹⁴.

Ostatni rozdział, dziewiąty, ukazuje *Orbis pictus* w kontekście dziejów komunikacji społecznej, zwłaszcza z perspektywy rewolucji medialnej, jaką

¹² J.L. Vives, *O podawaniu umiejętności*, przekł. A. Kempfi, Wrocław 1968, s. 51–52 (Biblioteka Klasyków Pedagogiki. Pisarze obcy).

¹³ R. Bobryk, *Orbis sensualium pictus Jana Amosa Komeńskiego – słowa i obrazy*, w: *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku*, red. B. Sitarska, R. Mnich, Siedlce 2010, s. 257–260 (Studia Comeniana Sedlcensia, t. III).

¹⁴ W. Wrzosek, *Idea kultury materialnej F. Braudela*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1994, nr 2, s. 167–172; idem, *Wojna w systemie społecznym F. Braudela*, w: *Przemoc. W poszukiwaniu interpretacji*, red. W. Hanasz, G. Zalejko, Toruń 1991, s. 281–304; idem, *W poszukiwaniu czasu historycznego. Czas – Kultura – Historia*, w: *Stosunek do czasu w różnych strukturach kulturowych*, red. Z. Cackowski, J. Wojczakowski, Warszawa 1986.

było wynalezienie druku¹⁵. Bez druku, bez rozwiniętych już w połowie XVII wieku technik powielania tekstu, norm jego redagowania, adiustowania, korekty, tłumaczenia, bez sprawdzonych już technik ilustratorstwa książkowego, wreszcie bez rozwiniętego już doskonale w połowie XVII wieku rynku księgarskiego nie byłoby popularności Komeńskiego i jego *Orbis pictus*. Sam Komeński bardzo doceniał rolę druku i fascynował się nim, czemu wielokrotnie dał wyraz w swych pismach¹⁶. Należy więc uważać popularność dzieł Komeńskiego za fenomen w dziejach alfabetyzacji¹⁷ i komunikacji międzyludzkiej za pomocą druku, do czego punktem wyjścia były prace Michaela Giesecke¹⁸, Johanna Burkhardta¹⁹, Jana Pirożyńskiego²⁰, Elizabeth L. Eisenstein²¹ i innych.

Celem niniejszej książki nie było natomiast przedstawianie życiorysu i filozofii wychowania Komeńskiego, w tym także działalności politycznej Komeńskiego i braci czeskich w Polsce, ponieważ są one znane czytelnikowi polskiemu między innymi z prac Łukasza Kurdybachy, Bogdana Suchodolskiego, Tadeusza Bieńkowskiego, Jolanty Dworzaczkowej i innych²². Elementy wiedzy na ten temat prezentowane są tylko w takim stopniu, w jakim mogły wywrzeć wpływ na treść i formę *Orbis pictus*.

Niniejsza rozprawa o *Orbis pictus* dotyczy, przede wszystkim, zagadnień związanych z dziejami wychowania, historią nauczania języków obcych, historią literatury i kultury w klimacie zmagañ politycznych i wyznaniowych XVII wieku. Autorowi zależało zwłaszcza na uwzględnieniu nowych źródeł, ustaleniu nowych faktów i doprecyzowaniu już znanych, dotyczących genezy

¹⁵ Z bardzo obszernej literatury przedmiotu warto zob.: S. Dahl, *Dzieje książki*, Wrocław 1965, s. 117–250.

¹⁶ WD, s. 311–320. J.A. Komeński, *Żywa typografia, to jest sztuka oszczędnego, a przecież masowego i wybornego odbijania mądrości nie na papierze, lecz w umyśle*, w: PW, s. 533–552.

¹⁷ *Literacy and Social Development in the West: a Reader*, ed. H.J. Graff, Cambridge 1981 – w szczególności teksty: G. Strasser, *Techniques of indoctrination: the German Reformation*, s. 96–104; D. Cressy, *Levels of illiteracy in England 1530–1730*, s. 105–124; E. Johansson, *The history of literacy in Sweden*, s. 151–182. C.M. Cipolla, *Literacy and development in the West*, London 1969.

¹⁸ M. Giesecke, *Simmenwandel, Sprachwandel, Kulturwandel. Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft*, Frankfurt am Main 1992; idem, *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit: eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*, Frankfurt am Main 1998.

¹⁹ J. Burkhardt, *Stulecie reformacji w Niemczech (1517–1617). Między rewolucją medialną a przełomem instytucjonalnym*, przekł. J. Górny, Warszawa 2009.

²⁰ J. Pirożyński, *Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560–1587*, Kraków 1995; idem, *Zofia Jagiellonka (1522–1575) i jej księgozbiór*, Kraków 2004; idem, *Johannes Gutenberg i początki ery druku*, Warszawa 2002.

²¹ E.L. Eisenstein, *Rewolucja Gutenberga*, przekł. H. Hollender, Warszawa 2004.

²² Szczegółowe omówienie stanu badań znajduje się w dalszej części wstępu.

i treści *Orbis pictus*, a także na próbie odpowiedzi na pytanie o przyczyny dużej popularności tego podręcznika: w jakim stopniu wpisywał się on we wcześniejszą tradycję szkolną, a w jakim był rzeczywiście innowacyjny.

Orbis pictus traktowany jest w niniejszej rozprawie jako źródło podstawowe – element „mikrohistorii”, która swe możliwości poznawcze i dydaktyczne czerpie z mikroskopowego oglądu, z pomniejszenia skali obserwacji²³. W przekonaniu piszącego te słowa metodę tę można zastosować nie tylko w odniesieniu do przestrzeni²⁴, lecz także w odniesieniu do podręcznika, który – dzięki swej popularności – może stać się *pars pro toto*, przykładem szczegółowym, ukazującym większe przemiany cywilizacyjne i kulturowe. Punktem wyjścia badań były dzieła samego Komeńskiego – w pierwszej kolejności *Orbis pictus*, inne podręczniki tego autora oraz te jego książki i listy, w których wymieniał on i omawiał swoich poprzedników. Następnie analizowano prace tych poprzedników – jeśli wywarły one wpływ na formę i treść *Orbis pictus* – zarówno lektury dydaktyczne (teoretyczne), jak i podręczniki, z których uczył się sam Komeński. Zdecydowana większość tych książek znajduje się w bibliotekach poza granicami Polski. Długotrwałą kwerendę biblioteczną, która jest podstawą niniejszej rozprawy, jej autor przeprowadził przede wszystkim w Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, czyli w centralnej niemieckiej bibliotece specjalizującej się w badaniach poświęconych XVII wiewi, w Bibliotece Państwowej w Berlinie (Staatsbibliothek PKB zu Berlin) i w Bibliotece Herder-Institut w Marburgu. Szczegółowa analiza zarówno treści dzieł Komeńskiego, jak i jego poprzedników możliwa była nie tylko dzięki starym drukom i nowszej literaturze przedmiotu w formie książkowej, lecz także dzięki bogatym zasobom cyfrowym. Szczególnie przydatne okazały się zarówno książkowe obszerne wielotomowe, w tym bardzo kosztowne najnowsze edycje krytyczne tekstów autorów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych, wydane katalogi biblioteczne, jak i liczne bazy danych. Połączenie w wyżej wymienionych bibliotekach uni-

²³ Klasycznym przykładem takiej historiografii jest obszerna książka Emmanuela Le Roy Ladurie o małej pirenejskiej wiosce Montaignou – zob. E. Le Roy Ladurie, *Montaignou, village occitan: de 1294 à 1324*, Paris 1975 (przekład polski: E. Le Roy Ladurie, *Montaignou – wioska heretyków 1294–1324*, przekł. E.D. Żółkiewska, Warszawa 1988); idem, *Cultural exchanges: early fourteenth-century Montaignou*, w: *Literacy and Social Development in the West...*, s. 46–52; J. Topolski, *Tendencje postmodernistyczne w historiografii*, w: *Dokąd zmierza współczesna humanistyka?*, red. T. Kostyrko, Warszawa 1994, s. 127; A. Stępnik, *Trzy modele historii regionalnej w nauczaniu szkolnym*, „Kultura i Historia” 2002, nr 3.

²⁴ H. Samsonowicz, *Historiografia regionalna w Polsce po II wojnie światowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, R. 94, z. 1, s. 292; Cz. Majorek, *Bogacenie i przekształcanie świadomości historycznej jako cel nauczania historii*, w: *Po co uczyć historii?*, red. Cz. Majorek, Warszawa 1988, s. 266; Cz. Majorek, Cz. Nowarski, J. Ruchała, *Unowocześnienie dydaktyki historii. Studia teoretyczne i badania empiryczne*, Kraków 1990, s. 129.

katowego w skali światowej zbioru starych druków z czasów Komeńskiego z najnowszą światową literaturą przedmiotu, katalogami bibliotecznymi, edycjami źródeł i zasobami cyfrowymi stworzyło nowe możliwości analizy i krytycznej oceny dzieł czeskiego pedagoga. Autor rozprawy przeprowadził również kwerendę w Bibliotece Narodowej Republiki Czeskiej w Pradze (Národní knihovna České republiky), w Bibliotece Muzeum Narodowego w Pradze (Knihovna Národního muzea), w Muzeum Jana Amosa Komeńskiego w Uherskim Brodzu (Muzeum J.A. Komenského v Uherském Brodě), w Austriackiej Bibliotece Narodowej w Wiedniu (Österreichische Nationalbibliothek), a także w bibliotekach krajowych: w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, w Bibliotece Narodowej w Warszawie, w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu, w Archiwum Państwowym w Poznaniu (Akta Braci Czeskich – dostępne w Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej), w Bibliotece Gdańskiej PAN, w Bibliotece Kórnickiej PAN, w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Lesznie, w Bibliotece Elbląskiej i innych.

Przystępując do omawiania tradycji i nowatorstwa *Orbis pictus* – najważniejszego podręcznika Komeńskiego i najbardziej znanego jego dzieła – należy mieć świadomość rozmiaru, proporcji i tematyki całości zachowanej twórczości Komeńskiego. Wyróżnia się 174 różnej objętości pisma Komeńskiego²⁵: od krótkich kilkustronicowych tekstów, przez utwory literackie, podręczniki, katechizmy i teoretyczne traktaty, leksykony do obszernych dzieł, z których najobszerniejsze jest *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (*Powszechna porada o naprawie rzeczy ludzkich*)²⁶. Wśród zachowanych pism Komeńskiego znajdują się zarówno teoretyczne dzieła dydaktyczne, jak i rozprawy teologiczne, filozoficzne, polityczne, leksykony i prace encyklopedyczne z zakresu nauk przyrodniczych i historycznych, kilkanaście podręczników, nie tylko najbardziej znane: *Janua linguarum*, *Physicae synopsis* i *Orbis pictus*, lecz także katechizmy, podręczniki gramatyki łacińskiej, arytmetyki i geometrii.

Komeński nie traktował podręczników jako najważniejszego elementu swojej twórczości. Ważniejsza była dla niego „powszechna naprawa rzeczy ludzkich” w duchu pansofii²⁷ i w duchu prawdziwej – jego zdaniem – religii chrześcijańskiej. Paradoksalnie to właśnie podręczniki, a w szczególności *Janua linguarum* i *Orbis pictus*, przyniosły autorowi w jego epoce największą

²⁵ J. Kumpera, *Jan Amos Komenský: poutník na rozhraní věků*, Ostrava 1992, s. 119–316. Dalej: Kumpera.

²⁶ J.A. Comenius, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, ed. J. Červenka, V.T. Miškovska et al., t. 1–2, Praha 1966; T. Bienkowski, *Jan Amos Komeński o nauczaniu i wychowaniu*, Pułtusk 2000, s. 91–92. Kumpera, s. 223–228.

²⁷ Ł. Kurdybacha, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957, s. 86–105; T. Bienkowski, *Jan Amos Komeński o nauczaniu i wychowaniu*, s. 88–93.

sławę i były najczęściej wydawane. Natomiast pisma pansoficzne, nad którymi Komeński pracował najdłużej, wydawano we fragmentach, najczęściej już po śmierci autora. Jego rozprawa pansoficzna pod tytułem *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, składająca się z siedmiu obszer-nych części, pozostawała w znacznej części w rękopisie aż do połowy XX wieku. Wcześniej publikowano tylko fragmenty tego dzieła – i to w niewielkich nakładach²⁸. Jej oddziaływanie społeczne było więc przez niemal 300 lat znikome. Najwyżej ceniona obecnie *Wielka dydaktyka (Didactica magna)* została „odkryta” przez pedagogów dopiero po 1871 roku²⁹. Wcześniej znano ją tylko z jedyne- go wydania w *Opera didactica omnia*, a jej oddziaływanie społeczne ograniczało się do wąskiego grona uczonych, którzy mieli dostęp do tej rzadkiej i kosztownej publikacji w języku łacińskim. Aż do połowy XIX wieku znano Komeńskiego przede wszystkim – jeżeli nie wyłącznie – jako autora *Orbis pictus* i *Janua linguarum*. Podręczniki te nie były drogie. *Orbis pictus* dodatkowo posiadał tanie, nie najlepszej jakości, lecz czytelne, funkcyj- nalne, zrozumiałe ilustracje, które mogli oglądać i uczyć się z nich – także samodzielnie, bez pomocy nauczyciela – w domu zarówno dorośli, jak i dzieci. Dodajmy, mogli uczyć się o rzeczach i nazywać je w języku ojczystym i obcym, o rzeczach najpotrzebniejszych w życiu codziennym, znanych, nie- budzących kontrowersji, ponadczasowych, ponadwyznaniowych, ponadnaro- dowych.

Wydanie krytyczne *Orbis pictus* ukazało się w 17. tomie *Opera omnia* (DJAK) Komeńskiego³⁰. Na szczególniejszą uwagę w tym wydaniu zasługuje bardzo cenny komentarz o okolicznościach powstania *Orbis pictus*: Marty

²⁸ Kumpera, s. 223–228. Całość *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* ukazała się drukiem dopiero w 1966 r. w Pradze.

²⁹ J.A. Comenius, *Grosse Unterrichtslehre*, wyd. i przekł. J. Beeger, F. Zoubek, Pädagogische Bibliothek, Berlin 1871. Lit.: A. Fijałkowski, *Szkola i wychowanie między ideałami a rzeczywistością według Jana Amosa Komeńskiego*, w: *Szkola polska od średniowiecza do XX wieku między tradycją a innowacją*, red. I. Szybiak, A. Fijałkowski, J. Kamińska, przy współpracy K. Buczek, Warszawa 2010, s. 47–48; Ch. Ritzl, *Comenianische Ideen verwirklichen... Der Beitrag der Leipziger Comenius-Bücherei zur Professionalisierung der Volksschullehrer*, „Comenius-Jahrbuch” 1994, Bd. 2, s. 37–52.

³⁰ Iohannis Amos Comenii, *Opera omnia / Dílo Jana Amose Komenského*, ed. A. Škarka et al., Praha 1970, t. 17, s. 55–303. Dalej: DJAK. Podręcznik wydali: Jaromír Červenka, Stanislav Králík i Marta Bečková. Podstawę edycji stanowiło wydanie drugie *Orbis pictus* (Norymberga: Endter, 1659). W wydaniu z 1659 r. wydawcy z Norymbergi wprowadzili już jednak nieliczne zmiany w tekście łacińskim podręcznika i nic nie wiadomo, by Komeński jako autor wyrażał na te zmiany zgodę. Dotyczy to tylko tekstu. Ilustracje *Orbis pictus* były identyczne w wydaniu z 1658 i z 1659 r., a więc również w edycji w DJAK, t. 17. Wydanie to opatrzone cennymi przypisami. Tekst został jednak złożony od nowa, a format dostosowany do rozmiaru innych tomów DJAK, czyli niemal dwukrotnie powiększony w stosunku do oryginału i tylko nieliczne reprodukcje na końcu dają wyobrażenie o faktycznym rozmiarze podręcznika z 1658 r.

JOH. AMOS COMMENII,
ORBIS SEN-
SUALIUM PICTUS.

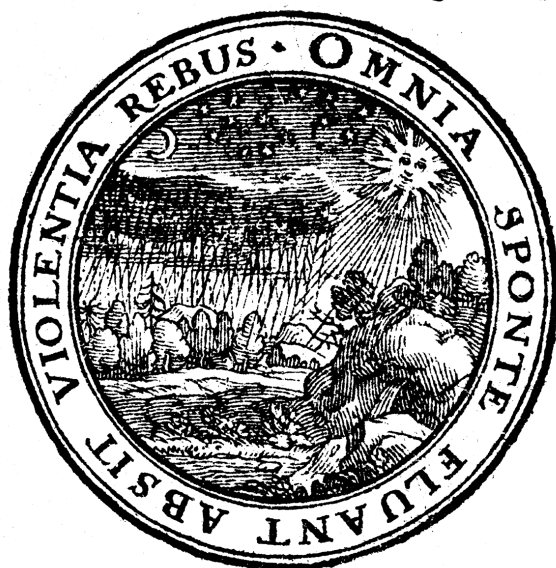
Hoc est,

Omnium fundamentalium in Mundo Re-
rum & in Virâ Actionum
Pictura & Nomenclatura.

Die sichtbare Welt /

Das ist /

**Aller vornemsten Welt-Dinge und Le-
bens-Verrichtungen
Vorbildung und Benennung.**

NORIBERGÆ,
Typis & Sumptibus MICHAELIS ENDTERI.
Anno Salutis clc :cc LVIII.

Ilustracja 1. Karta tytułowa pierwszego pełnego wydania *Orbis pictus* – J.A. Comenius, *Orbis sensualium pictus...*, Noribergae 1658. Reprint wydał Johannes Kühnel (1869–1928), Leipzig 1910. Egz. ze zbiorów prywatnych autora.